

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΑ

DÁMAZO RUIZ-JARABO COLOMER

της 27ης Απριλίου 2004¹

I — Ιστορικό της διαφοράς

1. Είναι η δεύτερη φορά που αναπτύσσω προτάσεις επί της παρούσας υποθέσεως², της οποίας η εκδίκαση άρχισε το 2001, οπότε στο Δικαστήριο υποβλήθηκαν τρία προδικαστικά ερωτήματα από το Arbeitsgericht Lörrach (Γερμανία)³, πρωτοβάθμιο δικαστήριο εκδικάσεως διαφορών εργατικού δικαίου.

2. Το Δικαστήριο αποφάσισε, κατ' αρχάς, να αναθέσει τις εν λόγω υποθέσεις, τεχνικού χαρακτήρα⁴, σε πενταμελές τμήμα⁵ και να αποφανθεί χωρίς τη διεξαγωγή προφορικής διαδικασίας. Ωστόσο, ενώ στα δύο πρώτα ερωτήματα η απάντηση φαίνεται προβλέψιμη, το τρίτο παρουσιάζει σοβαρές δυσχέρειες.

Το τελευταίο αυτό ερώτημα έχει ως αντικείμενο εάν, σε περίπτωση που κράτος μέλος προέβη σε εσφαλμένη μεταφορά στο εσωτερικό του δίκαιο της οδηγίας 93/104/EK, σχετικά με ορισμένα στοιχεία της οργάνωσης του χρόνου εργασίας⁶, το άρθρο 6, σημείο 2, της εν λόγω οδηγίας, το οποίο επιβάλλει στις εθνικές αρχές την υποχρέωση να εξασφαλίζουν ότι η μέση εβδομαδιαία διάρκεια εργασίας δεν υπερβαίνει τις 48 ώρες, συμπεριλαμβανομένων των υπερωριών, είναι αρκούντως σαφές και απαλλαγμένο αιρέσεων ώστε οι ιδιώτες να μπορούν να το επικαλούνται ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων.

3. Σύμφωνα με τη διάταξη του τμήματος μείζονος συνθέσεως του Δικαστηρίου της 13ης Ιανουαρίου 2004⁷, περί επαναλήψεως της προφορικής διαδικασίας, το τμήμα έκρινε ότι, σε περίπτωση που η εν λόγω διάταξη πληροί τις προϋποθέσεις που απαιτούνται για να έχει άμεσο αποτέλεσμα, θα κληθεί να καθορίσει, στο πλαίσιο διαφοράς μεταξύ ιδιωτών, τις συνέπειες που απορρέουν από το ασυμβίβαστο εθνικής διατάξεως, διά της οποίας μεταφέρεται οδηγία στο εσωτερικό δίκαιο, προς επαρκώς ακριβή και απαλλαγμένη αιρέσεων διάταξη του κοινο-

1 — Γλώσσα του πρωτοτύπου: η ισπανική.

2 — Οι πρώτες προτάσεις δημοσιεύθηκαν στις 6 Μαΐου 2003, ημερομηνία κατά την οποία ολοκληρώθηκε η προφορική διαδικασία.

3 — Πρόκειται για επτά διατάξεις, της 26ης Σεπτεμβρίου 2001, οι οποίες αντιστοιχούν σε ισάριθμες εκκρεμείς υποθέσεις ενώπιον του αιτούντος δικαστηρίου. Η συνεκδίκαση των επτά υποθέσεων διατάχθηκε, προς διευκόλυνση της έγγραφης διαδικασίας, με διάταξη του Προέδρου του Δικαστηρίου της 7ης Νοεμβρίου 2001.

4 — Κατά την έγγραφη διαδικασία, υπέβαλαν παρατηρήσεις μόνον οι ενάγοντες της κύριας δίκης και η Επιτροπή.

5 — Συγκεκριμένα, στο έκτο τμήμα.

6 — Οδηγία του Συμβουλίου, της 23ης Νοεμβρίου 1993 (ΕΕ L 307, σ. 18).

7 — Το σημείο 6 της περί ης ο λόγος διατάξεως το δέχεται.

τικού δικαίου. Για τον λόγο αυτό, το έκτο τμήμα αποφάσισε, δυνάμει του άρθρου 44, παράγραφος 4, του Κανονισμού Διαδικασίας, να παραπέμψει τις υποθέσεις ενώπιον της ολομέλειας.

4. Προς διευκόλυνση της εκδικάσεως, διεξήχθη συζήτηση επ' ακροατηρίου, στην οποία κλήθηκαν, πέραν των διαδίκων της κύριας δίκης, τα κράτη μέλη, το Συμβούλιο και η Επιτροπή.

Με τις παρούσες προτάσεις θα πραγματευθώ μόνον το ερώτημα αυτό, εμμένοντας, κατά τα λοιπά, στις προηγούμενες προτάσεις μου.

5. Στην επ' ακροατηρίου συζήτηση της 9ης Μαρτίου 2004 παρέστησαν οι εκπρόσωποι των εναγόντων της κύριας δίκης, οι εκπρόσωποι της Γερμανικής, της Γαλλικής και της Ιταλικής Κυβερνήσεως, της Κυβερνήσεως του Ηνωμένου Βασιλείου καθώς και ο εκπρόσωπος της Επιτροπής.

II — Κανονιστικό και πραγματικό πλαίσιο

6. Ο χρόνος εργασίας και ο χρόνος αναπαύσεως διέπονται στη Γερμανία από τον νόμο περί του χρόνου εργασίας (Arbeitszeitgesetz), της 6ης Ιουνίου 1994, ο οποίος εκδόθηκε για τη μεταφορά της οδηγίας 93/104 στο εσωτερικό δίκαιο.

7. Δυνάμει του άρθρου 2, παράγραφος 1, ως χρόνος εργασίας θεωρείται ο περιλαμβανό-

μενος μεταξύ της ενάρξεως και της λήξεως της εργάσιμης ημέρας, πλην των διαλειμμάτων· δυνάμει του άρθρου 3, ο εν λόγω χρόνος εργασίας δεν μπορεί να υπερβεί το οκτάωρο κατά τις εργάσιμες ημέρες, αλλά μπορεί, εντούτοις, να παραταθεί μέχρι του δεκαώρου, με την προϋπόθεση να μην υπερβαίνει τις οκτώ ώρες, κατά μέσον όρο, ανά εργάσιμη ημέρα εντός χρονικής περιόδου ημερολογιακού εξαμήνου ή 24 εβδομάδων.

8. Ωστόσο, το άρθρο 7, παράγραφος 1, σημείο 1, επιτρέπει διά συλλογικής συμβάσεως ή συμφωνίας σε επίπεδο επιχειρήσεως και κατά παρέκκλιση από το άρθρο 3:

α) ο χρόνος εργασίας να παρατείνεται πέραν των δέκα ωρών ημερησίως ακόμη και χωρίς αντιστάθμιση, όταν ο χρόνος εργασίας περιέχει τακτικά και σε σημαντικό ποσοστό διαστήματα επιφυλακής (Arbeitsbereitschaft),

[...]

9. Δυνάμει του άρθρου 14, παράγραφος 1, της συλλογικής συμβάσεως σχετικά με τους όρους εργασίας των υπαλλήλων, εργατών και μαθητευομένων του γερμανικού Ερυθρού Σταυρού (Tarifvertrag über Arbeitsbedingungen für Angestellte, Arbeiter und Auszubildende des Deutschen Roten Kreuzes, στο εξής: συλλογική σύμβαση του Ερυθρού Σταυρού), το οποίο έχει ως βάση το άρθρο 7, παράγραφος 1, σημείο 1, στοιχείο α, του Arbeitszeitgesetz, ο κανονικός χρόνος εργασίας, πλην των διαλειμμά-

των, δεν μπορεί να υπερβεί τις 39 ώρες (38 και μισή ώρες από την 1η Απριλίου 1990) εβδομαδιαίως. Κατά κανόνα, για τον υπολογισμό της μέσης διάρκειας λαμβάνεται ως βάση περίοδος 26 εβδομάδων.

Ωστόσο, σύμφωνα με το άρθρο 14, παράγραφος 2, ο κανονικός χρόνος εργασίας μπορεί να παραταθεί:

- a) μέχρι τις δέκα ώρες ημερησίως (49 ώρες εβδομαδιαίως κατά μέσον όρο) εφόσον περιλαμβάνει τακτικά μια επιφυλακή («Arbeitsbereitschaft») τουλάχιστον δύο ωρών ημερησίως κατά μέσον όρο,
- b) μέχρι τις έντεκα ώρες ημερησίως (54 ώρες εβδομαδιαίως κατά μέσον όρο), εφόσον περιλαμβάνει τακτικά μια επιφυλακή («Arbeitsbereitschaft») τουλάχιστον τριών ωρών ημερησίως κατά μέσον όρο,
- c) μέχρι τις δώδεκα ώρες ημερησίως (60 ώρες εβδομαδιαίως κατά μέσον όρο) εφόσον ο εργαζόμενος οφείλει απλώς και μόνο να είναι παρών στον χώρο εργασίας για να εκτελέσει την απαιτούμενη εργασία σε περίπτωση ανάγκης.

10. Όλοι οι ενάγοντες είναι νοσοκόμοι, εξειδικευμένοι στην παροχή επείγουσας ιατρικής βοήθειας και στη μεταφορά ασθενών, εργαζόμενοι ή πρώην εργαζόμενοι του γερμανικού Ερυθρού Σταυρού, εξ αυτών δε δύο ζητούν την καταβολή αμοιβής για υπερωρίες, οι δε λοιποί την αναγνώριση του δικαιώματος να μην εργάζονται πλέον των 48 ωρών εβδομαδιαίως. Ο εναγόμενος, ανεξαρτήτως των άλλων δραστηριοτήτων, παρέχει υπηρεσίες επείγουσας ιατρικής βοήθειας με σωστικές ομάδες εδάφους, διατηρεί πληθώρα σταθμών παροχής πρώτων βοηθειών σε ετοιμότητα επί εικοσιτετράωρου βάσεως, επιτελεί δε την αποστολή του με τη χρήση ασθενοφόρων.

11. Οι συμβάσεις εργασίας διέπονται από τη συλλογική σύμβαση του Ερυθρού Σταυρού. Όλοι οι διάδικοι συμφωνούν ότι συντρέχουν οι πραγματικές προϋποθέσεις, οι οποίες απαιτούνται από το άρθρο 14, παράγραφος 2, στοιχείο b, της εν λόγω συλλογικής συμβάσεως, για την παράταση του ημερήσιου χρόνου εργασίας, ήτοι η παραμονή υποχρεωτικώς επί τρεις, τουλάχιστον, ώρες ημερησίως σε κατάσταση επιφυλακής («Arbeitsbereitschaft»).

12. Σύμφωνα με τη συλλογική σύμβαση, όπως ίσχυε κατά τον χρόνο των πραγματικών περιστατικών, η υπέρβαση του ανώτατου εβδομαδιαίου χρόνου εργασίας κατά το άρθρο 6, σημείο 2, της οδηγίας 93/104 ήταν δυνατή επί μονίμου βάσεως, διότι το άρθρο 7, παράγραφος 1, σημείο 1, στοιχείο a, του Arbeitszeitgesetz επέτρεπε να παρατείνεται,

διά συλλογικής συμβάσεως, η ημερήσια διάρκεια εργασίας πέραν του δεκαώρου, χωρίς δικαίωμα αναπληρώσεως, εφόσον περιελάμβανε κατά κανόνα και σε μεγάλη έκταση διάστημα επιφυλακής⁸.

III — Εξέταση του ερωτήματος

13. Με τις προηγούμενες προτάσεις μου, στηριζόμενος σε σειρά παραπομπών στη νομολογία και τη νομική θεωρία, υποστήριξα ότι πρόκειται για διαφορά μεταξύ ιδιωτών, οπότε οι εργαζόμενοι δεν έχουν δικαίωμα, βάσει της γνωστής νομολογίας του Δικαστηρίου περί του αμέσου αποτελέσματος των οδηγιών τις οποίες τα κράτη μέλη δεν μετέφεραν ορθώς στο εσωτερικό τους δίκαιο, να επικαλεστούν το άρθρο 6, σημείο 2, της οδηγίας 93/104.

14. Επίσης, επισήμανα ότι, υπό τις περιστάσεις αυτές, το εθνικό δικαστήριο, το οποίο καλείται να ερμηνεύσει το εθνικό δίκαιο, οφείλει να το πράξει, κατά το μέτρο του δυνατού, υπό το φως του γράμματος και του σκοπού της οδηγίας, ώστε να επιτευχθεί το αποτέλεσμα που αυτή επιδιώκει, συμμορ-

φούμενο, κατ' αυτόν τον τρόπο, προς το άρθρο 249, τρίτο εδάφιο, ΕΚ.

15. Τέλος, υπενθύμισα ότι, όταν αυτή η «σύμφωνη προς την οδηγία ερμηνεία» αποβαίνει ανέφικτη, η νομολογία του Δικαστηρίου επιβάλλει στον εθνικό δικαστή να εξασφαλίσει την πλήρη αποτελεσματικότητα του κοινοτικού δικαίου αποφασίζοντας αυτεπαγγέλτως, αν χρειάζεται, να αφήσει ανεφάρμοστη οποιαδήποτε αντίθετη διάταξη του κοινοτικού δικαίου, χωρίς να υποχρεούται προηγουμένως να ζητήσει ή να αναμείνει την κατάργησή της διά της νομοθετικής οδού ή άλλης συνταγματικώς προβλεπόμενης διαδικασίας.

16. Αντιλαμβάνομαι και συμμερίζομαι τις ανησυχίες εκείνων, για τους οποίους η μη αναγνώριση του οριζοντίου αμέσου αποτελέσματος των οδηγιών αποκλείει αυτή τη συνέπεια, αλλά η συμφιλίωση αυτής της νομολογίας, η οποία υιοθετήθηκε αντιθέτως προς τις απόψεις ορισμένων γενικών εισαγγελέων και σημαντικής μερίδας της νομικής θεωρίας, με την απαίτηση της «σύμφωνης προς την οδηγία ερμηνείας» είναι ένα από τα πολυπλοκότερα διλήμματα του κοινοτικού δικαίου, στα οποία είναι δύσκολο να δοθεί λύση γενικού χαρακτήρα. Ωστόσο, επιβάλλεται να αναλυθεί διεξοδικότερα η κατάσταση, προκειμένου να εξευρεθεί τουλάχιστον κατάλληλη διέξοδος στις ιδιαιτερότητες των προκειμένων υποθέσεων, η οποία να λαμβάνει υπόψη την αρχή της υπεροχής του κοινοτικού δικαίου, την υποχρέωση ειλικρινούς συνεργασίας η οποία βαρύνει τα κράτη μέλη δυνάμει του άρθρου 10 ΕΚ, καθώς και την κανονιστική φύση της οδηγίας και τα αποτελέσματα που παράγει στο νομικό σύστημα που ίδρυσε η Συνθήκη.

8 — Η Γερμανική Κυβέρνηση εκθέτει, με την απάντησή της στο ερώτημα του Δικαστηρίου, ότι, από την 1η Ιανουαρίου 2004, οπότε τέθηκε σε ισχύ σχετική τροποποίησή του, ο νόμος περί του χρόνου εργασίας επιβάλλει την υποχρέωση να χορηγείται στον εργαζόμενο αντιστάθμιση για την παράταση της ημερήσιας διάρκειας εργασίας πέραν του δεκαώρου. Ο εν λόγω νόμος τροποποιήθηκε κατόπιν της αποφάσεως του Δικαστηρίου της 9ης Σεπτεμβρίου 2003, C-151/02, Jaeger (Σύλλογη 2003, σ. I-8389), με τη σκέψη 71 της οποίας κρίθηκε ότι εφημερία που πραγματοποιεί ιατρός, με τη φυσική του παρουσία στο νοσοκομείο, συνιστά στο σύνολό της χρόνο εργασίας υπό την έννοια της οδηγίας 93/104, οπότε εθνική νομοθετική ρύθμιση κράτους μέλους, η οποία χαρακτηρίζει ως χρόνο αναπαύσεως τα διαστήματα αναμονής του εργαζομένου στο πλαίσιο μιας τέτοιας εφημερίας, αντίκειται στην κοινοτική διάταξη.

Μπορώ ήδη να δηλώσω ότι δεν με έπεισε πλήρως κανένα από τα επιχειρήματα τα οποία αναπτύχθηκαν κατά τη διάρκεια της προφορικής διαδικασίας.

17. Το Δικαστήριο επιθυμεί να διευκρινιστεί η έννοια της «σύμφωνης προς την οδηγία ερμηνείας», λαμβανομένων υπόψη των συγκεκριμένων περιστάσεων στις υποθέσεις αυτές: 1) ότι το άρθρο 7, παράγραφος 1, σημείο 1, στοιχείο α, του γερμανικού νόμου περί του χρόνου εργασίας συνιστά παρέκκλιση από γενικότερες διατάξεις του αυτού νόμου, οι οποίες συνάδουν πλήρως προς το γράμμα και τους σκοπούς των κοινοτικών διατάξεων· 2) ότι η οδηγία 93/104 αποβλέπει στην προστασία των εργαζομένων ως ασθενούς μέρους στο πλαίσιο της συμβάσεως εργασίας· και 3) ότι οι πλείστοι των εναγόντων, με την αγωγή που άσκησαν, ζητούν να τους αναγνωριστεί το δικαίωμα να μην εργάζονται πλέον των 48 ωρών εβδομαδιαίως, αξίωση στερούμενη οικονομικού χαρακτήρα η οποία δυσχερώς μπορεί να εκφραστεί ποσοτικά, οπότε η πιθανότητα να τύχουν αποζημιώσεως από τις κρατικές αρχές, λόγω παραβάσεως του κοινοτικού δικαίου, φαίνεται πολύ μικρή.

18. Λόγω των χαρακτηριστικών τους, οι υποθέσεις αυτές διαφοροποιούνται από άλλες προηγουμένως κριθείσες από το Δικαστήριο, στο πλαίσιο των οποίων μια οδηγία είτε δεν μεταφέρθηκε στη νομοθεσία κράτους μέλους εντός της ταχθείσας προθεσμίας, είτε μεταφέρθηκε χωρίς τον προσήκοντα τρόπο. Στην προκειμένη περίπτωση, αντιθέτως, η Γερμανία εξέδωσε νόμο για τη μεταφορά του γράμματος και των σκοπών της οδηγίας 93/104 στο εσωτερικό της δίκαιο. Υποθέτω ότι είχε την πρόθεση να προβεί σε ορθή μεταφορά, διότι δεν υπάρχουν ενδείξεις σκόπιμης παραβάσεως του

καθήκοντος ειλικρινούς συνεργασίας που της επιβάλλει το άρθρο 10 ΕΚ. Η καλή της πίστη αποδεικνύεται εκ του γεγονότος ότι, σε λιγότερο από τέσσερις μήνες, τροποποίησε τη νομοθεσία της για να την εναρμονίσει προς την ερμηνεία που έδωσε το Δικαστήριο με την απόφαση Jaeger⁹. Εξάλλου, κατά τη νομολογία, κάθε εθνικό δικαστήριο πρέπει να θεωρεί δεδομένο ότι το κράτος είχε την πρόθεση να εκτελέσει πλήρως τις υποχρεώσεις που απορρέουν από την οικεία οδηγία¹⁰.

19. Κατά συνέπεια, πρέπει να θεωρηθεί ότι ο γερμανικός νόμος περί του χρόνου εργασίας διέπεται από την πρόθεση να μεταφερθούν στο σύνολό τους οι κανόνες της οδηγίας 93/104. Εντούτοις, ο νόμος έσφαλε επί συγκεκριμένου ζητήματος: υπερέβη τα όρια που χαράσσει ο ορθός συντονισμός των αρχών (άρθρα 1 έως 16) και των παρεκκλίσεων (άρθρα 17 και 18), βάσει του οποίου διαρθρώνεται το νομικό καθεστώς της οδηγίας. Συγκεκριμένα, πρόκειται για το άρθρο 7, παράγραφος 1, σημείο 1, στοιχείο α, του επίδικου νόμου, το οποίο εμφανίζεται ως παρέκκλιση, ενώ οι λοιπές διατάξεις περί καθορισμού του χρόνου εργασίας και των περιόδων αναπαύσεως συνάδουν απολύτως προς την κοινοτική νομοθεσία.

20. Πράγματι, η προμνημονευθείσα διάταξη του γερμανικού νόμου, επί της οποίας βασίζεται το άρθρο 14 της συλλογικής συμβάσεως του Ερυθρού Σταυρού για να παρατείνει την εβδομαδιαία διάρκεια εργα-

9 — Προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 8 απόφαση Jaeger.

10 — Απόφαση της 16ης Δεκεμβρίου 1993, C-334/92, Wagner Miret (Συλλογή 1993, σ. I-6911, σκέψη 20).

σίας, έλαβε τη μορφή εξαιρέσεως από το άρθρο 3 του νόμου, σύμφωνα με το οποίο η διάρκεια εργασίας δεν δύναται να υπερβεί τις οκτώ ώρες ημερησίως.

21. Ερμηνεύοντας την τελευταία αυτή διάταξη σε συνδυασμό με το άρθρο 9 του προμνημονευθέντος νόμου, το οποίο ορίζει την Κυριακή ως ημέρα αναπαύσεως, καταλήγουμε σε εβδομαδιαίο χρόνο εργασίας 48 ωρών, ο οποίος συμπίπτει με τον προβλεπόμενο στο άρθρο 6, σημείο 2, της οδηγίας 93/104. Η εφαρμογή απλώς των δύο αυτών άρθρων του εσωτερικού δικαίου παρέχει τη δυνατότητα να δικαιωθούν οι περισσότεροι από τους ενάγοντες της κύριας δίκης, διότι, όπως εξέθεσα, ενώ δύο από τους επτά ενάγοντες ζητούν την καταβολή υπερωριών, οι λοιποί πέντε ζητούν να τους αναγνωριστεί το δικαίωμα να μην εργάζονται πλέον των 48 ωρών εβδομαδιαίως.

Αν ο Γερμανός δικαστής αποφαινόταν υπ' αυτό το πνεύμα, τούτο θα σήμαινε ότι, αντιθέτως προς πάγια νομολογία, θα αναγνώριζε το άμεσο αποτέλεσμα διατάξεως οδηγίας η οποία, όπως είναι γνωστό, δεν μπορεί, αυτή καθαυτή, να δημιουργήσει υποχρέωση για ιδιώτες¹¹.

11 — Αποφάσεις της 26ης Φεβρουαρίου 1986, 152/84, Marshall (Συλλογή 1986, σ. 723, σκέψη 48), και της 13ης Νοεμβρίου 1990, C-106/89, Marleasing (Συλλογή 1990, σ. I-4135, σκέψη 6).

22. Τα κράτη μέλη, τα οποία έλαβαν μέρος στη διαδικασία της προκειμενης προδικαστικής παραπομπής, εξέφρασαν απεριφράστως τη λύπη τους για το ενδεχόμενο μεταστροφής της νομολογίας, προκειμένου να αναγνωρισθεί άμεσο αποτέλεσμα σε οδηγία η οποία είτε δεν μεταφέρθηκε στο εσωτερικό δίκαιο εντός της ταχθείσας προθεσμίας, είτε μεταφέρθηκε χωρίς τον προσηκόντα τρόπο. Δεν συμμερίζομαι αυτούς τους φόβους, διότι δεν νομίζω ότι το ζήτημα αυτό τίθεται όσον αφορά το άρθρο 6, σημείο 2, της οδηγίας 93/104, μολονότι πληροί τις προϋποθέσεις για να είναι επαρκώς σαφής και απαλλαγμένη αιρέσεων¹². Ομοίως, δεν συμμερίζομαι την άποψη εκείνων οι οποίοι φρονούν ότι η μη εφαρμογή της γερμανικής διατάξεως, η οποία είναι αντίθετη στον ως άνω κανόνα του κοινοτικού δικαίου, στην κύρια δίκη, θα ισοδυναμούσε προς αναγνώριση του εν λόγω αμέσου αποτελέσματος, μολονότι πληθώρα αποφάσεων του Δικαστηρίου το απορρίπτει στις διαφορές μεταξύ ιδιωτών.

Αντιθέτως, συμφωνώ με την Ιταλική Κυβέρνηση, η οποία φρονεί ότι είναι προσφορότερο, υπό το πρίσμα των στόχων που επιδιώκει η Συνθήκη μέσω των οδηγιών, να διατηρηθεί η λύση που έδωσε το Δικαστήριο, να προκριθεί δε η πλέον σύμφωνη προς το κοινοτικό δίκαιο ερμηνεία της εθνικής διατάξεως.

12 — Αποφάσεις της 19ης Ιανουαρίου 1982, 8/81, Becker (Συλλογή 1982, σ. 53, σκέψη 25), της 22ας Ιουνίου 1989, 103/88, Fratelli Costanzo (Συλλογή 1989, σ. 1839, σκέψη 29), της 17ης Σεπτεμβρίου 1996, C-246/94 έως C-249/94, Cooperativa Agricola Zootechnica S. Antonio κ.λπ. (Συλλογή 1996, σ. I-4373, σκέψη 17), της 1ης Ιουνίου 1999, C-319/97, Kortas (Συλλογή 1999, σ. I-3143, σκέψη 21), και της 5ης Φεβρουαρίου 2004, C-157/02, Rieser Internationale Transporte (Συλλογή 2004, σ. I-1477, σκέψη 22).

23. Είναι αυτονόητο ότι η υποχρέωση των κρατών μελών, η οποία απορρέει από οδηγία, να επιτύχουν το αποτέλεσμα που επιδιώκει η οδηγία αυτή, καθώς και το καθήκον που έχουν, δυνάμει του άρθρου 10 ΕΚ, να λαμβάνουν κάθε γενικό ή ειδικό μέτρο κατάλληλο να εξασφαλίσει την εκπλήρωση της υποχρέωσης αυτής, επιβάλλονται σε όλες τις αρχές των κρατών μελών, συμπεριλαμβανομένων των δικαστηρίων¹³.

24. Προκειμένου να μετριάσθαι η μη αναγνώριση αμέσου αποτελέσματος σε συγκεκριμένη διάταξη οδηγίας στο πλαίσιο διαφοράς μεταξύ ιδιωτών, το Δικαστήριο ανέπτυξε τη θεωρία της λεγόμενης «σύμφωνης με το κοινοτικό δίκαιο ερμηνείας», βάσει της οποίας, εφαρμόζοντας το εθνικό δίκαιο, είτε πρόκειται για προγενέστερες είτε για μεταγενέστερες της οδηγίας διατάξεις, το εθνικό δικαστήριο, που καλείται να το ερμηνεύσει, οφείλει να πράξει τούτο στο μέτρο του δυνατού, υπό το φως του κειμένου του σκοπού της οδηγίας, ώστε να συμμορφωθεί κατ' αυτόν τον τρόπο προς το άρθρο 249, τρίτο εδάφιο, ΕΚ¹⁴. Το εθνικό δικαστήριο οφείλει να τηρεί την εν λόγω αρχή ιδιαιτέρως οσάκις ένα κράτος μέλος έχει θεωρήσει, όπως εν προκειμένω, ότι οι διατάξεις, τις οποίες θέσπισε, ανταποκρίνονται στις επιταγές της οδηγίας¹⁵.

25. Εντούτοις, σε σειρά υποθέσεων κατά τις οποίες προέκρινε αυτό το είδος ερμηνείας, προκειμένου περί διαφορών μεταξύ ιδιωτών, το Δικαστήριο δεν περιορίστηκε απλώς να αναφερθεί σε αυτήν, αλλά, περαιτέρω, υπέδειξε στον δικαστή, ο οποίος είχε υποβάλει σχετικό ερώτημα, το συγκεκριμένο αποτέλεσμα στο οποίο αυτός έπρεπε να καταλήξει στη συγκεκριμένη υπόθεση. Θα αναφέρω ενδεικτικώς ορισμένα παραδείγματα¹⁶.

16 — Μέρος της γερμανικής θεωρίας αναγνωρίζει στον εθνικό δικαστή την αρμοδιότητα να μετριάσει, μέσω σύμφωνης προς το κοινοτικό δίκαιο ερμηνείας, τις ελλείψεις, ακόμη και τα σημεία μη συμβατότητας του εθνικού δικαίου προς το κοινοτικό, ώστε να επιτευχθεί συμμόρφωση προς τους σκοπούς της κοινοτικής οδηγίας. Βλ. Götz, V.: «Europäische Gesetzgebung durch Richtlinien — Zusammenwirken von Gemeinschaft und Staat», *Neue Juristische Wochenschrift*, 1992, σ. 1854: «Über die Auslegung von Begriffen und Normen, die eine offensichtliche Kongruenz zwischen Richtlinie und staatlichem Umsetzungsrecht aufweisen, hinaus, kann richtlinienkonforme Auslegung in begrenztem Umfange die weitergehende Funktion erfüllen, Unzulänglichkeiten der staatlichen Gesetzgebung zu überbrücken oder der Richtlinie zu einem Anwendungsvorrang gegenüber solchen Bestimmungen des nationalen Rechts zu verhelfen, die nicht direkt umsetzungsbedingte sind, deren Anwendung aber im Bereich der Richtlinie mit dieser nicht zu vereinbaren wäre». Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, η υπεροχή του κοινοτικού δικαίου περιλαμβάνει και την ερμηνεία του, πράγμα που σημαίνει ότι η έννοια που αποδίδει το Δικαστήριο υπερισχύει κάθε άλλης δυνατής ερμηνείας των εθνικών διατάξεων, διά των οποίων σκοπεύει η μεταφορά της κοινοτικής οδηγίας στο εσωτερικό δίκαιο, πράγμα που σημαίνει ότι ο εθνικός δικαστής οφείλει να ερμηνεύσει το εθνικό δίκαιο *contra legem*, ώστε να διασφαλίσει την εφαρμογή της κοινοτικής διατάξεως. Βλ., επί παραδείγματι, Dendrinou, A.: *Rechtprobleme der Direktwirkung von EWG-Richtlinien*, σσ. 290 έως 292, ιδίως σ. 290: «In diesem Punkt muss hervorgehoben werden, dass die Richtlinienbestimmungen Vorrang in der Auslegung haben. Dies bedeutet, dass den durch den EuGH ausgelegten Richtlinienvorschriften des Gemeinschaftsrechts für den Ausgangsfall Vorrang gegenüber der gegenteiligen einheimischen Interpretation einer mehrdeutigen zur Ausführung der Richtlinien ergangenen nationalen Norm gebührt. Hier spricht man von der unmittelbar wirkenden Auslegung. Aufgrund dieser Erkenntnis kommt man der Anerkennung der horizontalen unmittelbaren Wirkung ein Stück näher, da der nationale Richter wegen der vorrangigen Auslegung des EuGH gegebenenfalls nationales Recht *contra legem* auslegen muss, welches zur Umsetzung der Richtlinie ergangen ist und zugleich private Rechtsverhältnisse regelt» και Brechmann, W.: *Die Richtlinienkonforme Auslegung*, σσ. 160 έως 166, ιδίως σ. 163, που παραπέμπει στην εν λόγω θεωρία υπέρ της οποίας συνηγορούν πολλοί συγγραφείς: «Die These von Dendrinou, dass eine Richtlinienkonforme Auslegung *contra legem* erlaube, ist jedoch keineswegs eine vereinzelte Sondermeinung, sondern sie wird von anderen Autoren der völkerrechtlichen Theorie vertreten».

13 — Αποφάσεις της 10ης Απριλίου 1984, 14/83, Von Colson και Kamann (Συλλογή 1984, σ. 1891, σκέψη 26), και της 15ης Μαΐου 1986, 222/84, Johnston (Συλλογή 1986, σ. 1651, σκέψη 53).

14 — Προαναφερθείσα στην υποσημείωση 11 απόφαση Marleasing, σκέψη 8· προαναφερθείσα στην υποσημείωση 10 απόφαση Wagner Miret, σκέψη 20· απόφαση της 14ης Ιουλίου 1994, C-91/92, Faccini Dori (Συλλογή 1994, σ. 1-3325, σκέψη 26), και απόφαση της 13ης Ιουλίου 2000, C-456/98, Centroteel (Συλλογή 2000, σ. 1-6007, σκέψη 16).

15 — Προαναφερθείσα στην υποσημείωση 10 απόφαση Wagner Miret, σκέψη 21. Βλ. Bernardau, L.: «Clauses abusives: l'illicéité des clauses attributives de compétence et l'autonomie de leur contrôle judiciaire», *Revue européenne de droit de la consommation*, 2000, σσ. 261 έως 281, ιδίως σ. 270: «L'obligation d'interprétation conforme qui découle du principe de la primauté du droit communautaire s'applique a fortiori lorsque la directive a été transposée».

26. Η ερμηνεία της μη μεταφερθείσας στο ισπανικό δίκαιο οδηγίας 68/151/ΕΟΚ¹⁷, η οποία έχει σκοπό να περιοριστούν οι περιπτώσεις ακυρότητας των ανωνύμων εταιριών, για λόγους ασφάλειας δικαίου στις σχέσεις μεταξύ της εταιρίας και των τρίτων, όπως και μεταξύ των εταίρων, οδήγησε το Δικαστήριο να επισημάνει στον εθνικό δικαστή ότι έχει την υποχρέωση να ερμηνεύει το εσωτερικό του δίκαιο υπό το φως του κειμένου και του σκοπού της οδηγίας αυτής, *ώστε να εμποδίζεται η αναγνώριση της ακυρότητας μιας ανώνυμης εταιρίας για λόγους άλλους εκτός από αυτούς που απαριθμούνται στο άρθρο 11 αυτής*¹⁸.

Η εταιρία Marleasing SA είχε ζητήσει ακύρωση εταιρικής συμβάσεως, διότι στερούνταν νόμιμης αιτίας, ήταν εικονική και καταρτίστηκε προς καταδολίευση των δικαιωμάτων των δανειστών. Η εναγομένη απέρριψε το αίτημα, επικαλούμενη κυρίως το γεγονός ότι το άρθρο 11 της οδηγίας απαριθμεί περιοριστικώς τις περιπτώσεις ακυρότητας, μεταξύ των οποίων δεν περιλαμβάνεται η έλλειψη νόμιμης αιτίας. Προς συμμόρφωση με την επισημάνση του Δικα-

στηρίου, τα άρθρα 1261 και 1275 του ισπανικού Αστικού Κώδικα, κατά τα οποία στερούνται οποιουδήποτε εννόμου αποτελέσματος οι άνευ αιτίας συμβάσεις ή οι συμβάσεις των οποίων η αιτία είναι παράνομη, θα έπρεπε να μην τύχουν εφαρμογής. Υπ' αυτό ακριβώς το πνεύμα αποφάνθηκε το Juzgado de Primera Instancia (πρωτοδικείο) n° 1 του Oviedo, με την απόφασή του της 23ης Φεβρουαρίου 1991, απορρίπτοντας την αγωγή, καθόσον στηριζόταν στην έλλειψη αιτίας, λόγο ακυρότητας μη προβλεπόμενο από την οδηγία 68/151¹⁹. Η απόφαση, η οποία έτυχε καθολικής επιδοκιμασίας για το κοινοτικό της πνεύμα, δεν εξέτασε το ζήτημα αν η εφαρμογή της θεωρίας της «σύμφωνης με το κοινοτικό δίκαιο ερμηνείας» θα μπορούσε να οδηγήσει σε αποτελέσματα παρόμοια με αυτά της αναγνώρισης οριζοντίου αμέσου αποτελέσματος των οδηγιών.

27. Η απόφαση Wagner Miret²⁰ συνήγαγε από την περί παραπομπής διάταξη ότι οι διατάξεις του ισπανικού δικαίου δεν μπορούσαν να ερμηνευθούν σύμφωνα με την οδηγία 80/987/ΕΟΚ²¹ και, συνεπώς, *δεν καθιστούσαν δυνατή την εξασφάλιση για το διευθυντικό προσωπικό του ευεργετήματος των εγγυήσεων που προβλέπει η κοινοτική οδηγία*, αποφαινόμενη ότι το κράτος μέλος όφειλε να αποκαταστήσει τις ζημίες, τις οποίες υπέστησαν οι ενδιαφερόμενοι λόγω μη εκτέλεσής της οδηγίας.

Κατά τη διαδικασία εκδόσεως προδικαστικής αποφάσεως, τονίστηκε ότι η Ισπανία

17 — Πρώτη οδηγία 68/151/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 9ης Μαρτίου 1968, περί συντονισμού των εγγυήσεων που απαιτούνται στα κράτη μέλη εκ μέρους των εταιριών, κατά την έννοια του άρθρου 58, δεύτερη παράγραφος, της Συνθήκης, για την προστασία των συμφερόντων των εταίρων και των τρίτων με σκοπό να καταστούν οι εγγυήσεις αυτές ισοδύναμες (ΕΕ ειδ. εκδ. 06/001, σ. 80).

18 — Προαναφερθείσα στην υποσημείωση 11 απόφαση Marleasing, σκέψη 13. Curtin, D.: «Directives: the effectiveness of judicial protection of individual rights», *Common Market Law Review*, 1990, σσ. 709 έως 739, ιδίως σ. 724: «In Marleasing, the end result was that the Spanish tribunal was obliged to interpret the provisions of the Spanish Civil Code in a manner so as to preclude a declaration of nullity of a public limited company based on a ground different from those set out in Article 11 of the (unimplemented) first Company Directive. This means in effect that the obligation contained in a directive is placed on *private parties*, albeit after having been transformed, via judicial interpretation, into one of national law. In practice, this clever judicial strategy achieves, where the national law is at all open to interpretation, the same result as if a particular provision of that directive could be recognized as enjoying horizontal direct effects. In this manner, "horizontal" rights which are enshrined in directives can have the force of law as between individuals without a specific domestic legislative process and the primacy of Community law is assured».

19 — Βλ. τη βάση δεδομένων DEC-NAT του Δικαστηρίου, στοιχεία παραπομπής: dos-Cour QP/01853-P1.

20 — Προαναφερθείσα στην υποσημείωση 10 απόφαση Wagner Miret, σκέψη 22.

21 — Οδηγία του Συμβουλίου της 20ής Οκτωβρίου 1980, περί προσεγγίσεως των νομοθεσιών των κρατών μελών σχετικά με την προστασία των μισθωτών σε περίπτωση αφεργεγυό- τητος του εργοδότη (ΕΕ ειδ. εκδ. 05/004, σ. 35), όπως τροποποιήθηκε με την οδηγία 87/164/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 2ας Μαρτίου 1987 (ΕΕ L 66, σ. 11).

δεν είχε συστήσει άλλον οργανισμό εγγυήσεως εκτός από το FOGASA, το οποίο δεν κάλυπτε αυτή την κατηγορία προσωπικού σε περίπτωση διεκδικήσεως μη καταβληθέντων μισθών λόγω αφερεγγυότητας της επιχείρησης. Λόγω της ευχέρειας εκτιμήσεως που παρέχει η οδηγία 80/987 στα κράτη μέλη, το Δικαστήριο έκρινε ότι η εν λόγω κατηγορία εργαζομένων δεν μπορεί να επικαλείται τη διάταξη αυτή για να ζητεί την καταβολή των οφειλομένων μισθών από τον Οργανισμό Εγγυήσεως που έχει συσταθεί για τις άλλες κατηγορίες μισθωτών. Με την απόφασή του της 16ης Φεβρουαρίου 1994, το Tribunal Superior de Cataluña απέρριψε την αγωγή, απαλλάσσοντας το FOGASA της ευθύνης του, δέχθηκε όμως ότι ο ενάγων είχε δικαίωμα αποζημιώσεως έναντι του κράτους για τη ζημία που υπέστη και όφειλε να το ασκήσει ενώπιον του αρμοδίου δικαστηρίου²².

28. Στην απόφαση Océano Grupo Editorial y Salvat Editores²³ ήταν κρίσιμο το ζήτημα αν, ελλείψει εμπρόθεσμης μεταφοράς της οδηγίας 93/13/ΕΟΚ²⁴ στο εσωτερικό δίκαιο, μπορούσε να κριθεί αυτεπαγγέλτως η αναρμοδιότητα ενός πολιτικού δικαστηρίου της Βαρκελώνης, καθόσον η αρμοδιότητα αυτή του είχε απονεμηθεί με συμβατική ρήτρα, την οποία το ίδιο δικαστήριο έκρινε καταχρηστική υπό την έννοια της οδηγίας. Το Δικαστήριο, ακολουθώντας τις εξαιρετές προτάσεις του γενικού εισαγγελέα Α. Saggio, των οποίων οι σκέψεις 27 έως 37 εξετάζουν εξαντλητικώς το λεπτό αυτό ζήτημα, έδωσε καταφατική απάντηση, αποφαινόμενο ότι η

ανάγκη «σύμφωνης προς το κοινοτικό δίκαιο ερμηνείας» επιτάσσει, ειδικότερα, στο εθνικό δικαστήριο να προκρίνει την ερμηνεία του εθνικού δικαίου που θα του επιτρέψει να απεκδυθεί αυτεπαγγέλτως αρμοδιότητας η οποία του έχει απονεμηθεί δυνάμει καταχρηστικής ρήτρας.

Η επίδικη ρήτρα απένεμε στο δικαστήριο της έδρας της επιχείρησης αποκλειστική αρμοδιότητα προς εκδίκαση των διαφορών οι οποίες θα ανέκυπταν από την εφαρμογή μιας συμβάσεως πώλησεως. Η οδηγία 93/13 μεταφέρθηκε εκπροθέσμως στο εθνικό δίκαιο, εν τω μεταξύ δε οι εφαρμοστέες διατάξεις περί προστασίας του καταναλωτή δεν ρύθμιζαν ρητώς το θέμα της δυνατότητας αυτεπάγγελτης επικλήσεως καταχρηστικών ρητρών, ενώ δεν υφίστατο, στο ισπανικό δίκαιο, νομική βάση προς θεμελίωση της αρμοδιότητας του δικαστή να αποφανθεί επί της ακυρότητας, αν δεν υπάρχει αίτημα διαδίκου. Εντούτοις, το Δικαστήριο διευκρίνισε στο ισπανικό δικαστήριο ότι είχε υποχρέωση να κηρυχθεί αυτεπαγγέλτως αναρμόδιο προς εκδίκαση διαφοράς η οποία του είχε απονεμηθεί υπό τις συνθήκες αυτές²⁵. Με τη διάταξη του της

22 — Βλ. τη βάση δεδομένων DEC-NAT του Δικαστηρίου, στοιχεία παραπομπής: dos-Cour QP/02395-P1.

23 — Απόφαση της 27ης Ιουνίου 2000, συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-240/98 έως C-244/98 (Συλλογή 2000, σ. I-4941, σκέψη 32).

24 — Οδηγία του Συμβουλίου της 5ης Απριλίου 1993, σχετικά με τις καταχρηστικές ρήτρες των συμβάσεων που συνάπτονται με καταναλωτές (ΕΕ L 95, σ. 29).

25 — Craig, P. και Búrca, G.: *EU Law. Text, cases and materials*, τρίτη έκδοση, Oxford University Press, σ. 219: «This ruling does not declare that the Spanish court must decline jurisdiction by reading national law in the light of the Directive's requirements, but it certainly encourages the national court to do this, by indicating that it should "favour" that interpretation if it is possible. And while such an interpretation of national law would not impose any legal obligation on Océano, it would deprive that company of any possible existing right under national law to enforce the consumer contract before the Barcelona court. While the defendant would not himself or herself have to "invoke" the right (since the defendant might well not appear before a court outside his or her domicile) that party would benefit from the terms of the directive even though it was not implemented, and the plaintiff company would suffer a legal disadvantage». και Stuyck, J.: *Common Market Law Review*, 38, σσ. 719 έως 737, ιδίως σ. 737: «Océano means a further step in the Court's case law on the role of the national judge in applying Community law, by construing a duty for the national courts to invoke of their own motion the unfair character [...] of a jurisdiction clauses».

14ης Ιουλίου 2000, το ισπανικό Πρωτοδικείο εφάρμοσε κατά γράμμα την απόφαση του Δικαστηρίου και έκανε χρήση της δυνατότητάς του να ελέγξει αυτεπαγγέλτως τον καταχρηστικό χαρακτήρα μιας ρήτηρας και να απορρίψει την αγωγή ως απαράδεκτη λόγω καταχρηστικότητας της ρήτηρας απονομής δικαιοδοσίας στους δικαστές της Βαρκελώνης, προσθέτοντας ότι από την ακυρότητα αυτή απέρρευε αρμοδιότητα των δικαστηρίων της κατοικίας του εναγομένου να επιληφθούν της υποθέσεως²⁶.

29. Η υποχρέωση «σύμφωνης προς το κοινοτικό δίκαιο ερμηνείας» δεν επιβάλλεται μόνο στις υποθέσεις εκδόσεως προδικαστικής αποφάσεως, όπως θα μπορούσε να υποτεθεί υπό το πρίσμα των προαναφερθέντων παραδειγμάτων. Η απόφαση Επιτροπή κατά Ιταλίας²⁷ έδειξε ότι η διαπίστωση ότι ένα κράτος μέλος παρέβη τις κοινοτικές του υποχρεώσεις συνεπάγεται για τις αρχές αυτού του κράτους μέλους, δικαστικές και διοικητικές, αφενός μεν, την αυτοδίκαιη απαγόρευση εφαρμογής της ρυθμίσεως περί φορολογικής απαλλαγής που δεν συμβιβάζεται με τη Συνθήκη, αφετέρου δε, την υποχρέωση θεσπίσεως κάθε διατάξεως που είναι αναγκαία για την πλήρη υλοποίηση της αποτελεσματικότητας του κοινοτικού δικαίου.

30. Σε άλλες περιπτώσεις, χωρίς να προσδιορίζει με τέτοια ακρίβεια στον εθνικό δικαστή πώς πρέπει να αποφανθεί, το Δικαστήριο του υπέδειξε τον προσφορότερο τρόπο για την επίτευξη του σκοπού της οδηγίας.

31. Με την απόφαση Παφίτης κ.λπ.²⁸ το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι το άρθρο 25 της οδηγίας 77/91/ΕΟΚ²⁹, που αποβλέπει στην εξασφάλιση ελάχιστου επιπέδου προστασίας των μετόχων σε όλα τα κράτη μέλη, αποκλείει την εφαρμογή ρυθμίσεως προβλεπουσας ότι το κεφάλαιο μιας ανώνυμης τραπεζικής εταιρίας που, λόγω υπερχρεώσεως, βρίσκεται σε εξαιρετική κατάσταση, μπορεί να αυξηθεί με διοικητική πράξη και χωρίς απόφαση της γενικής συνελεύσεως.

Η διαφορά της κύριας δίκης ήταν μεταξύ τράπεζας, συνεστημένης με τη μορφή ανώνυμης εταιρίας, και των νέων μετόχων της, αφενός, και των παλαιών μετόχων της, αφετέρου, οι οποίοι έβαλλαν συγχρόνως κατά της τροποποίησεως του καταστατικού της εταιρίας η οποία επέτρεψε αύξηση του κεφαλαίου, διατείνονμενοι ότι επρόκειτο για απόφαση του προσωρινού επιτρόπου, χωρίς σύγκλιση της γενικής συνελεύσεως, και κατά της κατανομής των μετοχών. Οι παλαιοί μέτοχοι ζητούσαν επίσης την ακύρωση των τριών αυξήσεων του μετοχικού κεφαλαίου, οι οποίες επακολούθησαν. Οι μεταγενέστερες περιπτώσεις της δίκης δεν άφησαν να φανεί ποια θα ήταν η έκβασή της³⁰.

26 — Βλ. τη βάση δεδομένων DEC-NAT του Δικαστηρίου, στοιχεία παραπομπής: dos-Cour QP/03748-P1.

27 — Απόφαση της 19ης Ιανουαρίου 1993, C-101/91 (Συλλογή 1993, σ. I-191, σκέψη 24). Βλ. επίσης την απόφαση της 13ης Ιουλίου 1972, 48/71, Επιτροπή κατά Ιταλίας (Συλλογή τόμος 1972-1973, σ. 85, σκέψη 7).

28 — Απόφαση της 12ης Μαρτίου 1996, C-441/93 (Συλλογή 1996, σ. I-1347, σκέψη 60).

29 — Δεύτερη οδηγία του Συμβουλίου της 13ης Δεκεμβρίου 1976, περί συντονισμού των εγγυήσεων που απαιτούνται στα κράτη μέλη εκ μέρους των εταιριών, κατά την έννοια του άρθρου 58, δεύτερο εδάφιο, της Συνθήκης, για την προστασία των συμφερόντων των ταίρων και των τρίτων, με σκοπό να καταστούν οι εγγυήσεις αυτές ισοδύναμες όσον αφορά τη σύσταση της ανωνύμου εταιρίας και τη διατήρηση και τις μεταβολές του κεφαλαίου της (ΕΕ ειδ. έκδ. 06/001, σ. 230).

30 — Εν προκειμένω, το εθνικό δικαστήριο, το οποίο υπέβαλε το προδικαστικό ερώτημα, απέκρουσε την ερμηνεία του Δικαστηρίου και απέρριψε την αγωγή (βάση δεδομένων: DEC-NAT, dos-Cour QP/02610-P1). Στο πλαίσιο της κατ' έφεση δίκης, ο Έλληνας δικαστής υπέβαλε νέο προδικαστικό ερώτημα (dos-Cour QP/03745-P1), το οποίο αποσύρθηκε κατόπιν παραιτήσεως των διαδίκων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το Δικαστήριο στερήθηκε της δυνατότητας να αποφανθεί επί της ανταρσίας του δικαστή του Πρωτοδικείου.

32. Στην υπόθεση Ruiz Bernáldez³¹ τα ερωτήματα ανέκυψαν στο πλαίσιο ποινικής διώξεως κατά οδηγού ο οποίος προκάλεσε τροχαίο ατύχημα ενώ οδηγούσε σε κατάσταση μέθης. Ο εθνικός δικαστής τον υποχρέωσε σε καταβολή αποζημιώσεως για τις υλικές ζημιές που είχε προκαλέσει, αλλά απάλλαξε από κάθε υποχρέωση αποζημιώσεως την ασφαλιστική του εταιρία, στηριζόμενος στις εθνικές διατάξεις περί ασφαλίσεως της αστικής ευθύνης εκ της χρήσεως και της κυκλοφορίας αυτοκινήτων οχημάτων, η οποία απέκλειε την κάλυψη των ζημιών αν ο υπαίτιος οδηγούσε σε κατάσταση μέθης.

Σε αυτή την περίπτωση, το Δικαστήριο ερμήνευσε τις οδηγίες 72/166/ΕΟΚ³² και 84/5/ΕΟΚ³³ υπό την έννοια ότι, ενόψει του επιδιωκόμενου προστατευτικού σκοπού, η υποχρεωτική ασφάλιση αυτοκινήτου πρέπει να παρέχει στα θύματα ατυχήματος, το οποίο προκλήθηκε από αυτοκίνητο, δικαίωμα αποζημιώσεως για όλες τις σωματικές βλάβες και τις υλικές ζημιές που έχουν υποστεί, η δε σύμβαση υποχρεωτικής ασφαλίσεως δεν μπορεί να προβλέπει ότι, σε ορισμένες περιπτώσεις και, ιδίως, στην περίπτωση κατά την οποία ο οδηγός τελούσε σε κατάσταση μέθης, ο ασφαλιστής απαλλάσσεται της υποχρέωσής καταβολής αποζημιώσεως για τις σωματικές βλάβες και τις υλικές ζημιές που προκλήθηκαν σε τρίτους

από το ασφαλισμένο όχημα. Επομένως, το Δικαστήριο επισήμανε στον εθνικό δικαστή ότι η εταιρία είχε υποχρέωση να αποζημιώσει τα θύματα, ενώ η εθνική νομοθεσία δεν το είχε προβλέψει³⁴. Η Audiencia Provincial de Sevilla αποφάνθηκε σύμφωνα με την προδικαστική απόφαση του Δικαστηρίου και υποχρέωσε, στις 30 Απριλίου 1996, τον ασφαλιστή να αποζημιώσει το θύμα για το ατύχημα που προκάλεσε ο Ruiz Bernáldez σε κατάσταση μέθης³⁵.

33. Με την απόφαση Draehmpaehl³⁶ το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι η οδηγία 76/207/ΕΟΚ³⁷ απαγορεύει εθνικές νομοθετικές διατάξεις οι οποίες, αντίθετα προς τις άλλες εθνικές διατάξεις του αστικού και του εργατικού δικαίου, καθορίζουν εκ των προτέρων ανώτατο όριο τριών μηνιαίων μισθών για το ποσό της αποζημιώσεως την οποία μπορεί να αξιώσει ένας υποψήφιος που υπέστη δυσμενή διάκριση λόγω φύλου κατά την πρόσληψη, αν αποδεικνύεται ότι ο υποψήφιος αυτός θα είχε καταλάβει την προς πλήρωση θέση αν η επιλογή δεν ενείχε διακρίσεις, όριο δε έξι μηνιαίων μισθών σε περίπτωση που πολλοί υποψήφιοι ζητούν αποζημίωση. Ο εργαζόμενος υπέβαλε την υποψηφιότητά του σε σχέση με προσφορά εργασίας, η οποία απευθυνόταν σε γυναίκες

31 — Απόφαση της 28ης Μαρτίου 1996, C-129/94 (Συλλογή 1996, σ. I-1829, σκέψη 24).

32 — Πρώτη οδηγία του Συμβουλίου της 24ης Απριλίου 1972, περί εναρμονίσεως των νομοθεσιών των κρατών μελών των σχετικών με την ασφάλιση της αστικής ευθύνης που προκύπτει από την κυκλοφορία αυτοκινήτων οχημάτων και με τον έλεγχο της υποχρέωσης προς ασφάλιση της ευθύνης αυτής (ΕΕ ειδ. έκδ. 06/001, σ. 136).

33 — Δεύτερη οδηγία του Συμβουλίου της 30ής Δεκεμβρίου 1983, για την προσέγγιση των νομοθεσιών των κρατών μελών των σχετικών με την ασφάλιση της αστικής ευθύνης που προκύπτει από την κυκλοφορία αυτοκινήτων οχημάτων (ΕΕ 1984, L 8, σ. 17).

34 — Tridimas, T.: «Black, white and shades of grey: horizontality of directives revisited», *Yearbook of European Law*, 21, 2001-2002, σσ. 327 έως 354, ιδίως σ. 352: «Bernáldez causes problems. It is clear that the insurance directives were relied upon to impose an obligation on a third party, i.e. the insurance company, which was not represented in the proceedings. The Court expressly held that Article 3(1) of the First Directive precludes an insurer from being able to rely on statutory provisions or contractual clauses to refuse to compensate third-party victims of an accident caused by the insured vehicle. How can this be distinguished from horizontal direct effect? The answer is with difficulty».

35 — Βλ. τη βάση δεδομένων DEC-NAT του Δικαστηρίου, στοιχεία παραπομπής: dos-Cour QP/02722-P1).

36 — Απόφαση της 22ας Απριλίου 1997, C-180/95 (Συλλογή 1997, σ. I-2195, σκέψεις 37 και 43).

37 — Οδηγία του Συμβουλίου, της 9ης Φεβρουαρίου 1976, περί της εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχειρίσεως μεταξύ ανδρών και γυναικών, όσον αφορά την πρόσβαση στην απασχόληση, την επαγγελματική εκπαίδευση και προώθηση και τις συνθήκες εργασίας (ΕΕ ειδ. έκδ. 05/002, σ. 70).

και δημοσιεύθηκε σε εφημερίδα, χωρίς η επιχείρηση να του απαντήσει ή να του επιστρέψει τα δικαιολογητικά που είχε υποβάλει. Προσέφυγε στη δικαιοσύνη, διατεινόμενος ότι είχε τα περισσότερα προσόντα και ότι είχε υποστεί δυσμενή διάκριση. Η σαφήνεια της προδικαστικής αποφάσεως δεν άφηνε μεγάλο περιθώριο επιλογής στο Arbeitsgericht Hamburg³⁸.

Saggio υποστήριξε ότι, με την απόφαση Bellone, το Δικαστήριο διέγινωσεν ότι είναι απολύτως ασυμβίβαστες η εθνική διάταξη και η επίδικη οδηγία, πράγμα που απέκλειε κάθε απόπειρα «σύμφωνης προς το κοινοτικό δίκαιο ερμηνείας», οπότε επέβαλε στο αιτούν εθνικό δικαστήριο την υποχρέωση να μην εφαρμόσει τον κανόνα του εσωτερικού του δικαίου⁴¹.

34. Αποφαινόμενο ως προς την οδηγία 86/653/ΕΟΚ³⁹ επί της υποθέσεως Bellone⁴⁰, το Δικαστήριο έκρινε ότι αποκλείει εθνική ρύθμιση που εξαρτά το κύρος συμβάσεως πρακτορείας από την εγγραφή του εμπορικού πράκτορα σε προβλεπόμενο προς τούτο μητρώο. Η ιταλική νομοθεσία όχι μόνον απαιτούσε την εν λόγω εγγραφή στα εμπορικά επιμελητήρια, αλλά και εξαρτούσε από την εγγραφή στο μητρώο το κύρος της συμβάσεως εμπορικής αντιπροσωπείας, με συνέπεια να στερείται οποιασδήποτε έννομης προστασίας όποιος δεν πληροί αυτή την προϋπόθεση, ιδίως σε περίπτωση λύσεως των σχέσεων μεταξύ των συμβαλλομένων. Πράγματι, η διαφορά είχε ως αντικείμενο αγωγή αποζημιώσεως εμπορικού αντιπροσώπου, κατόπιν λύσεως της συμβάσεως εμπορικής αντιπροσωπείας την οποία είχε συνάψει με επιχείρηση. Με τη σκέψη 35 των προτάσεων του επί της υποθέσεως Οσέανο Grupo Editorial, ο γενικός εισαγγελέας Α.

35. Η απόφαση Centrosteeel⁴² επέλυσεν ζήτημα το οποίο θεωρείται ότι βρίσκεται στην προέκταση του προηγούμενου ερωτήματος. Άλλος Ιταλός δικαστής, θεωρώντας ότι η μη αναγνώριση από τη νομολογία οριζόντιου άμεσου αποτελέσματος στις οδηγίες τον εμπόδιζε να αφήσει ανεφάρμοστη την εθνική διάταξη, υπέβαλε στο Δικαστήριο το ερώτημα αν οι διατάξεις της Συνθήκης περί της ελευθερίας εγκαταστάσεως και της ελεύθερης παροχής υπηρεσιών, οι οποίες έχουν αναμφιβόλως απευθείας εφαρμογή, αποκλείουν εθνική ρύθμιση η οποία υποχρεώνει τον ασκούντα δραστηριότητα εμπορικού αντιπροσώπου να εγγραφεί σε μητρώο, επ' απειλή ακυρότητας των συμβάσεων τις οποίες αυτός θα συνήπτε. Το

38 — Βλ. τη βάση DEC-NAT του Δικαστηρίου (dos-Cour QP/02961-P1). Το Arbeitsgericht Hamburg καταδίκασε ερήμην την εναγομένη επιχείρηση, η οποία δεν είχε παραστεί σε κανένα στάδιο της διαδικασίας, να καταβάλει στον ενδιαφερόμενο το ποσό των 11 100 γερμανικών μάρκων (DEM). Μολονότι η γερμανική απόφαση της 29ης Απριλίου 1998 δεν έχει αιτιολογία, πράγμα που φαίνεται σύνθησε σ' αυτή την κατηγορία δικών, μπορεί να υποθεθεί ότι το ποσό αυτό αντιστοιχεί στους τριμήσιους μήνες μισθών που ζητούσε ο ενάγων. Σύμφωνα με τις πληροφορίες που παρέσχε το αιτούν δικαστήριο, κατά της αποφάσεως δεν ασκήθηκε έφεση.

39 — Οδηγία του Συμβουλίου της 18ης Δεκεμβρίου 1986, για τον συντονισμό των δικαίων των κρατών μελών όσον αφορά τους εμπορικούς αντιπροσώπους (ανεξάρτητους επαγγελματίες) (ΕΕ L 382, σ. 17).

40 — Απόφαση της 30ής Απριλίου 1998, C-215/97 (Συλλογή 1998, σ. I-2191, σκέψη 18).

41 — Όταν το Tribunale civile di Bologna εξέδωσε την απόφασή του, στις 5 Μαΐου 1999, έκρινε ότι η σύμβαση πρακτορείας ήταν ισχυρή και παρήγε αποτελέσματα μεταξύ των συμβαλλομένων, δέχθηκε το αίτημα της Bellone και υποχρέωσε την επιχείρηση να της καταβάλει τα οφειλόμενα ποσά. Εξέθεσε, με το σκεπτικό του, ότι η προβλεπόμενη από το εσωτερικό δίκαιο κύρωση, ήτοι η ακυρότητα της συμβάσεως πρακτορείας λόγω μη εγγραφής του εμπορικού πράκτορα στο μητρώο, ήταν ασυμβίβαστη με το κοινοτικό δίκαιο· ότι, σε περίπτωση ασυμβίβαστου, το τελευταίο υπερισχύει του δικαίου των κρατών μελών· και ότι οι αποφάσεις του Δικαστηρίου έχουν άμεσο αποτέλεσμα, οπότε, κατά την άποψή του, η εθνική ρύθμιση η οποία εξαρτούσε το κύρος της επίδικης συμβάσεως από την προηγούμενη εγγραφή του εμπορικού πράκτορα σε μητρώο, δεν μπορούσε να τύχει εφαρμογής (dos-Cour QP/03475-P1). Εξάλλου, μπορώ να δηλώσω ότι στη βάση δεδομένων DEC-NAT του Δικαστηρίου περιλαμβάνεται σειρά αποφάσεων του Corte di Cassazione, οι οποίες αναίρουν τις αποφάσεις των κατωτέρων δικαστηρίων που απέρριψαν, λόγω μη εγγραφής στο μητρώο, τις αγωγές εμπορικών αντιπροσώπων για την καταβολή ποσών που οφείλονταν από την εκτέλεση συμβάσεως πρακτορείας. Βλ. τις αποφάσεις της 15ης Μαΐου 1999 (dos-Cour ΙΑ/18784-Α)· της 18ης Μαρτίου 2002 (dos-Cour ΙΑ-22741-Α)· και της 17ης Απριλίου 2002 (dos-Cour ΙΑ/22749-Α).

42 — Προαναφερθείσα στην υποσημείωση 14.

Δικαστήριο απάντησε στο προδικαστικό ερώτημα, παραπέμποντας το αιτούν εθνικό δικαστήριο στη γνωστή θεωρία της «σύμφωνης προς το κοινοτικό δίκαιο ερμηνείας» του εθνικού δικαίου, ώστε να επιτευχθούν οι σκοποί της οδηγίας 86/653, χωρίς να απαιτείται ερμηνεία του πρωτογενούς δικαίου. Τόσο ο γενικός εισαγγελέας F. Jacobs, με τη σκέψη 5 των προτάσεων του, όσο και το Δικαστήριο, με τη σκέψη 17 της αποφάσεως, επισήμαναν ότι, κατόπιν της αποφάσεως του Δικαστηρίου επί της υποθέσεως Bellone, το Corte di Cassazione μετέβαλε τη νομολογία του και δέχεται ότι η μη συμμόρφωση προς την εκ του νόμου προβλεπόμενη υποχρέωση εγγραφής στο μητρώο δεν συνεπάγεται την ακυρότητα της συμβάσεως πρακτορείας.

36. Παρέκκλιση από τη νομολογιακή αυτή εξέλιξη θα σήμαινε σοβαρή οπισθοδρόμηση όσον αφορά την έννοια της αρχής της υπεροχής του κοινοτικού δικαίου, υπονόμηση του κύρους του Δικαστηρίου όσον αφορά την επιβολή ενιαίας ερμηνείας των κανόνων του εντός της επικράτειας της Ευρωπαϊκής Ενώσεως, καθώς και αποθάρρυνση των εθνικών δικαστών κατά την εκ μέρους τους άσκηση καθηκόντων κοινοτικού δικαστή, ιδίως δε εκείνων από αυτούς που ακολούθησαν τις κατευθύνσεις των οικείων προδικαστικών αποφάσεων για τη «σύμφωνη προς το κοινοτικό δίκαιο ερμηνεία» της νομοθεσίας τους.

Δεδομένου ότι αυτό το οποίο πλέον μας ελκύει, έλεγε ο Κικέρων⁴³, είναι να συμβάλουμε στην ανάπτυξη των δυνατοτήτων του ανθρωπίνου γένους, επιχειρούμε να διαφυλάξουμε και να εμπλουτίσουμε τη ζωή των ανθρώπων με τις συμβουλές και με τις προσπάθειές μας και, δεδομένου ότι η ίδια

η φύση μας ωθεί σε αυτή την ευχαρίστηση, ακολουθούμε την πορεία των αρίστων και δεν ακούμε το σήμα της υποχωρήσεως, το οποίο θα οδηγούσε σε οπισθοχώρηση όσους ήδη προπορεύονται.

37. Ωστόσο, η απόφαση Arcajo⁴⁴, επί άλλης ιταλικής προδικαστικής παραπομπής, δέχθηκε ότι το κοινοτικό δίκαιο δεν διαθέτει μηχανισμό ο οποίος να επιτρέπει σε εθνικό δικαστήριο να μη λαμβάνει υπόψη διατάξεις εθνικής νομοθεσίας αντίθετες προς διάταξη οδηγίας, της οποίας δεν είναι δυνατή η επίκληση. ομοίως, δέχθηκε ότι η υποχρέωση του εθνικού δικαστή να αναφέρεται στο περιεχόμενο της οδηγίας όταν ερμηνεύει τους σχετικούς κανόνες του εθνικού του δικαίου περιορίζεται όταν μια τέτοια ερμηνεία έχει ως αποτέλεσμα να θέτει τον ιδιώτη ενώπιον υποχρεώσεως η οποία προβλέπεται από μη μεταφερθείσα στην εσωτερική έννομη τάξη οδηγία ή, κατά μείζονα λόγο, όταν έχει ως αποτέλεσμα να στοιχειοθετείται η ποινική ευθύνη όσων ενεργούν κατά παράβαση των διατάξεων της.

38. Ωστόσο, οι κατευθύνσεις αυτές της αποφάσεως Arcajo δεν μπορούν απλώς και μόνον να τύχουν εφαρμογής επί των προκείμενων υποθέσεων, όπως υποστηρίζουν ορισμένα από τα κράτη μέλη που έλαβαν θέση, τούτο δε για διαφόρους λόγους.

Πρώτον, διάδικοι της δίκης, στην οποία μετείχε ο L. Arcajo, δεν ήταν ιδιώτες, καθόσον αυτός ήταν κατηγορούμενος στο πλαίσιο ποινικής δίκης. Επομένως, επεξητείτο το κράτος μέλος, το οποίο δεν είχε

43 — Κικέρων, *Περί του κράτους*, ισπανική μετάφραση του Álvoro D'Ors, Editorial Gredos, Μαδρίτη 1984, βιβλίο πρώτο, 2,2, σ. 38.

44 — Απόφαση της 26ης Σεπτεμβρίου 1996, C-168/95 (Συλλογή 1996, σ. I-4705, σκέψεις 42 και 43).

συμμορφωθεί προς την υποχρέωσή του να μεταφέρει στο εσωτερικό του δίκαιο τις οδηγίες 76/464/ΕΟΚ⁴⁵ και 83/513/ΕΟΚ⁴⁶, να μην επωφεληθεί από την παράβασή του και επιβάλει ποινική κύρωση σε επιχειρηματία ο οποίος είχε παραβεί μία από τις διατάξεις τους. Εν πάση περιπτώσει, το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι η υποχρέωση του εθνικού δικαστή να αναφέρεται στο περιεχόμενο της οδηγίας όταν ερμηνεύει τους σχετικούς κανόνες του εθνικού δικαίου περιορίζεται από τις γενικές αρχές του δικαίου που αποτελούν τμήμα του κοινοτικού δικαίου και ιδίως από τις αρχές της ασφαλείας του δικαίου και της μη αναδρομικότητας, κατ' εξοχήν δε όταν μπορεί να στοιχειοθετηθεί ποινική ευθύνη⁴⁷.

τατο εβδομαδιαίο χρόνο εργασίας σε 48 ώρες.

39. Επομένως, δεν μπορεί να γίνει δεκτό, όπως υποστηρίζει η ομοσπονδιακή κυβέρνηση, ότι, αν εξαλειφόταν το άρθρο 7, παράγραφος 1, σημείο 1, στοιχείο α, του Arbeitszeitgesetz, ο εθνικός δικαστής θα βρισκόταν ενώπιον νομικού κενού το οποίο θα τον ανάγκαζε να επιβάλει υποχρεώσεις σε επιχειρηματία δυνάμει της οδηγίας 93/104, διότι θα μπορούσε απλώς να εφαρμόσει άλλη εθνική διάταξη, ανήκουσα στο ίδιο σύνολο κανόνων που εκδόθηκαν για τη μεταφορά των κοινοτικών διατάξεων στο εσωτερικό δίκαιο⁴⁸, η οποία να συνάδει

Δεύτερον, τα πραγματικά περιστατικά της υποθέσεως Arcajo διαφέρουν σημαντικά από εκείνα των υποθέσεων των εργαζομένων στον γερμανικό Ερυθρό Σταυρό, καθόσον, στην πρώτη υπόθεση, ο Ιταλός νομοθέτης προέβη σε ελλιπή μόνο μεταφορά του δικαίου της Ενώσεως στο εσωτερικό δίκαιο, ενώ η Γερμανία, προκειμένου να μεταφέρει πλήρως στο εσωτερικό δίκαιο την οδηγία 93/104, εξέδωσε ειδικό νόμο, του οποίου το άρθρο 3 μεταφέρει ορθώς το περιεχόμενο του άρθρου 6, σημείο 2, της κοινοτικής οδηγίας, καθορίζοντας τον ανώ-

48 — Μέρος της νομικής θεωρίας αποφαίνεται υπ' αυτό το πνεύμα. Βλ., επί παραδείγματι, Faro, S.: «la Cassazione torna a pronunciarsi sull'efficacia diretta "orizzontale" delle direttive comunitarie», *Rivista italiana di diritto pubblico comunitario*, 1998, σσ. 1398 έως 1407, ιδίως σσ. 1403 και 1404: «la previsione di questo obbligo [interpretare la norma nazionale in coerenza con quella contenuta in una direttiva comunitaria] comporta, di fatto, il riconoscimento di un effetto orizzontale "indiretto" delle direttive, indirecto in quanto la norma che trova applicazione al rapporto tra i privati è, in ogni caso, la norma nazionale». Tesaurio, G.: *Diritto Comunitario*, τρίτη έκδοση, CEDAM, 2003, σσ. 162 έως 184, ιδίως σ. 180: «I risultati pratici cui si previene con l'obbligo di interpretare il diritto nazionale in modo conforme alla norma di una direttiva [...] non sono molto diversi da quelli che si realizzerebbero con l'affermazione pura e semplice dell'effetto orizzontale e verticale. Non è caso, dunque, la Corte ha talvolta trasformato il problema della portata dell'effetto diretto della direttiva in un problema di interpretazione conforme». Rodiere, P.: «Sur les effets directs du droit (social) communautaire», *Revue trimestrielle de droit européen*, 27 (4), 1994, σσ. 565 έως 586, ιδίως σ. 577: «L'opération consiste, donc, à substituer une norme de droit national conforme au droit communautaire à celle qui ne l'était pas. La norme à appliquer a un caractère national, le rôle du droit communautaire se borne à en opérer la désignation. Double avantage: peu importe qu'une directive communautaire ne puisse créer directement des obligations pesant sur les particuliers, puisque on le demande au droit national». Timmermans, C.W.A.: «Directives: their effect within the national legal systems», *Common Market Law Review*, 16, 1979, σσ. 533 έως 555, ιδίως σ. 551: «I do not exclude the possibility that, once the process of legal review of national law with regard to directives has become common practice, the Court of Justice will accept and even require such review also with regard to directives relating to horizontal relationships». και Bach, A.: *Juristenzeitung*, 1990, σ. 1113: «Die richtlinienkonforme Auslegung ebenso wie die Nichtanwendung gemeinschaftswidriger Normen können dabei erhebliche Auswirkungen auf die Rechte und Pflichten einzelner haben. Objektive Wirkungen sind durchaus auch zu Lasten Privater möglich».

45 — Οδηγία του Συμβουλίου, της 4ης Μαΐου 1976, περί ρυπάνσεως που προκαλείται από ορισμένες επικίνδυνες ουσίες που εκχέονται στο υδάτινο περιβάλλον της Κοινότητας (ΕΕ ειδ. έκδ. 15/001, σ. 138).

46 — Οδηγία του Συμβουλίου, της 26ης Σεπτεμβρίου 1983, για τις οριακές τιμές και τους ποιοτικούς στόχους για τις απορρίψεις καθύψους (ΕΕ L 291, σ. 1).

47 — Αποφάσεις της 11ης Ιουνίου 1987, 14/86, Pretore di Salò (Συλλογή 1987, σ. 2545, σκέψη 20), και της 8ης Οκτωβρίου 1987, 80/86, Kolpinghuis Nijmegen (Συλλογή 1987, σ. 3969, σκέψη 13).

προς τη γενική υποχρέωση που επέβαλε ο κοινοτικός νομοθέτης⁴⁹, ότι δηλαδή ο χρόνος εργασίας δεν πρέπει να υπερβαίνει τον εν λόγω αριθμό ωρών στα κράτη μέλη⁵⁰.

Συναφώς, συμμερίζομαι την εκτίμηση του γενικού εισαγγελέα W. Van Gerven, στη σκέψη 7, δεύτερο εδάφιο, των προτάσεων του επί της υποθέσεως *Marleasing*⁵¹, ότι η υποχρέωση των εθνικών δικαστηρίων να ερμηνεύουν την εθνική τους νομοθεσία σύμφωνα με την οδηγία ουδόλως συνεπάγεται ότι μπορεί να προσδοθεί σε διάταξη οδηγίας υποοδηγήσει άμεσο αποτέλεσμα μεταξύ ιδιωτών. Αντιθέτως, έχουν εφαρμογή οι ίδιες οι εθνικές διατάξεις, ερμηνευόμενες σύμφωνα με την οδηγία.

40. Πρέπει να αναφερθώ επίσης σε δύο αποφάσεις, τις οποίες επικαλούνται συχνά

οι διάδικοι που παρενέβησαν σε αυτό το στάδιο της διαδικασίας είτε υπέρ είτε κατά των θέσεων που υποστηρίζουν. Πρόκειται για τις αποφάσεις *CIA Security International*⁵² και *Unilever*⁵³, οι οποίες, μολονότι αποτελούν ορόσημα στην εξέλιξη της νομολογίας του Δικαστηρίου όσον αφορά την εφαρμογή, εκ μέρους των εθνικών δικαστών, των οδηγιών προς τις οποίες δεν συμμορφώθηκαν τα κράτη μέλη, δεν φαίνεται να έχουν μεγάλη χρησιμότητα για την απάντηση στο ερώτημα που τίθεται επί του παρόντος⁵⁴.

Στο πλαίσιο των δύο αυτών υποθέσεων, δόθηκε μεν η απάντηση στον εθνικό δικαστή ότι έπρεπε να μην εφαρμόσει, επί διαφοράς μεταξύ ιδιωτών, εθνικό τεχνικό κανόνα ο οποίος εκδόθηκε χωρίς προηγούμενη γνωστοποίηση στην Επιτροπή, με κατάφωρη παράβαση των άρθρων 8 και 9 της οδηγίας 83/189/ΕΟΚ⁵⁵, το δε Δικαστήριο φρόντισε να διευκρινίσει ότι η νομολογία του *Faccini Dori*⁵⁶ δεν είχε εφαρμογή εν προκειμένω, διότι η μη τήρηση των διατά-

49 — Ο γενικός εισαγγελέας S. Alber τάχθηκε υπέρ λύσεων η οποία παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά αυτά, με τις σκέψεις 25 έως 31 των προτάσεων του επί της υποθέσεως *Collino* και *Chiappero* (απόφαση της 14ης Σεπτεμβρίου 2000, C-343/98, Συλλογή 2000, σ. I-6659), σε περίπτωση που ο εθνικός δικαστής κρίνει ότι επελήφθη διαφοράς μεταξύ ιδιωτών. Κρίνοντας επί των προδικαστικών ερωτημάτων, το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι εναπόκειται στον εθνικό δικαστή να κρίνει αν οι εργαζόμενοι μπορούσαν να επικαλεστούν τους κανόνες της οδηγίας 77/187/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 14ης Φεβρουαρίου 1977, περί προσεγγίσεως των νομοθεσιών των κρατών μελών, των σχετικών με τη διατήρηση των δικαιωμάτων των εργαζομένων σε περίπτωση μεταβιβάσεων επιχειρήσεων, εγκαταστάσεων ή τμημάτων εγκαταστάσεων (ΕΕ ειδ. έκδ. 05/002, σ. 171), έναντι εταιρίας, η οποία ανέλαβε, κατόπιν διοικητικής παραχωρήσεως, την παροχή δημοσίων υπηρεσιών τηλεπικοινωνιών, διαδεχόμενη δημόσιο οργανισμό ο οποίος ήταν προηγούμενος επιφορτισμένος με το έργο αυτό.

50 — Βλ. επίσης τις προτάσεις του γενικού εισαγγελέα F. Jacobs επί της προπαρατεθείσας υποθέσεως *Centrosteele*, σκέψη 35, καθώς και αυτές του γενικού εισαγγελέα Geelhoed επί της υποθέσεως *Marks & Spencer* (απόφαση της 11ης Ιουλίου 2002, C-62/00, Συλλογή 2002, σ. I-6325, σκέψη 42).

51 — Προαναφερθείσα στην υποσημείωση 11.

52 — Απόφαση της 30ής Απριλίου 1996, C-194/94 (Συλλογή 1996, σ. I-2201).

53 — Απόφαση της 26ης Σεπτεμβρίου 2000, C-443/98 (Συλλογή 2000, σ. I-7535).

54 — López Escudero, M.: «Efectos del incumplimiento del procedimiento de información aplicable a las reglamentaciones técnicas (Directiva 83/189/CEE)», *Revista de Instituciones Europeas*, 1996, σσ. 839 έως 861, ιδίως σ. 861: «los particulares no pueden deducir derecho alguno de actos normativos comunitarios que, como la Directiva 83/189, establecen un procedimiento de información en el seno del cual las Instituciones comunitarias carecen de poder para determinar la compatibilidad con el derecho comunitario de las reglamentaciones nacionales notificadas. Por ello, considero que la utilización del principio del efecto directo para garantizar la efectividad de este tipo de normas comunitarias no es conveniente. El efecto directo no debe ser utilizado jurisprudencialmente para "enmendar" las deficiencias surgidas en la aplicación de cualquier tipo de normativa comunitaria».

55 — Οδηγία του Συμβουλίου της 28ης Μαρτίου 1983, για την καθιέρωση μιας διαδικασίας πληροφόρησης στον τομέα των τεχνικών προτύπων και προδιαγραφών (ΕΕ L 109, σ. 8).

56 — Προαναφερθείσα στην υποσημείωση 14.

ξων της εν λόγω οδηγίας συνιστούσε ουσιώδη διαδικαστική πλημμέλεια και οι διατάξεις αυτές δεν γεννούσαν ούτε δικαιώματα ούτε υποχρεώσεις για τους ιδιώτες⁵⁷.

41. Ομοίως, το γεγονός ότι το κάθετο αποτέλεσμα διατάξεως οδηγίας ασκεί επιρροή επί των δικαιωμάτων ιδιωτών, οι οποίοι δεν αποτελούν μέρος της κάθετης σχέσεως, δεν εμπόδισε το Δικαστήριο να το αναγνωρίσει. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής της θέσεως αποτελούν η απόφαση *Fratelli Costanzo*⁵⁸ επί της ερμηνείας της οδηγίας 71/305/ΕΟΚ⁵⁹ στο πλαίσιο προσφυγής περί ακυρώσεως της αναθέσεως συμβάσεως δημοσίου έργου⁶⁰, η απόφαση *World Wildlife Fund κ.λπ.*⁶¹ επί άλλης προσφυγής ακυρώσεως ασκηθείσας από γείτονες αεροδρομίου και δύο ενώσεις προστασίας του περιβάλλοντος, οι οποίοι έβαλλαν κατά της εγκρίσεως σχεδίου μετασκευής των εγκαταστάσεων του αεροδρομίου· η απόφαση *Smith & Nephew και Primecrown*⁶², η οποία δέχθηκε ότι ο κάτοχος αδείας κυκλοφορίας φαρμακευτικού ιδιοσκευάσματος, χορηγής

θείσας κατ' εφαρμογήν της οδηγίας 65/65/ΕΟΚ⁶³, δικαιούται να επικαλεστεί τις διατάξεις της οδηγίας αυτής ενώπιον εθνικού δικαστηρίου, προκειμένου να αμφισβητήσει το κύρος αδείας, χορηγηθείσας από την αρμόδια αρχή, δυνάμει της αυτής οδηγίας, σε ανταγωνιστριά του επιχείρηση για φαρμακευτικό ιδιοσκεύασμα που φέρει την ίδια ονομασία· ή η πρόσφατη απόφαση *Wells*⁶⁴, η οποία τονίζει ότι απλές αρνητικές συνέπειες επί των δικαιωμάτων τρίτων, ακόμη και αν είναι βέβαιες, δεν δικαιολογούν το να μην επιτρέπεται σε ιδιώτη να επικαλεστεί τις διατάξεις οδηγίας κατά του οικείου κράτους μέλους.

42. Ομοίως, δεν συμπερίζομαι την άποψη εκείνων που υποστήριξαν ότι η υπεροχή μπορεί να απορρέει μόνον από το πρωτογενές κοινοτικό δικαίο ή, το πολύ, από κανονισμό, διότι αυτός ήταν ο επίδικος κανόνας στο πλαίσιο της υποθέσεως *Simmenthal*⁶⁵: η διάκριση αυτή φαίνεται τεχνητή και ανακριβής⁶⁶, καθόσον με την εν λόγω απόφαση το Δικαστήριο δέχθηκε την υπεροχή τόσο της Συνθήκης όσο και των απευθείας εφαρμοστέων πράξεων των κοινοτικών οργάνων. Εξάλλου, μόλις αποδειχθεί ότι κοινοτικός κανόνας είναι αντίθετος

57 — Προαναφερθείσα στην υποσημείωση 53 απόφαση *Unilever*, σκέψεις 50 και 51.

58 — Προαναφερθείσα στην υποσημείωση 12.

59 — Οδηγία του Συμβουλίου της 26ης Ιουλίου 1971, περί συντονισμού των διαδικασιών για τη σύναψη συμβάσεων δημοσίων έργων (ΕΕ ειδ. έκδ. 17/001, σ. 7).

60 — *Tridimas, T.*, προαναφερθείς στην υποσημείωση 34, σ. 334: «Although [the Court] did not examine specifically the implications of allowing reliance on the directive, it did not consider as impermissible horizontal effect the adverse legal implications that would inevitably flow for the successful tenderer by the annulment of the tendering authority's decision».

61 — Απόφαση της 16ης Σεπτεμβρίου 1999, C-435/97, *World Wildlife Fund κ.λπ.* (Συλλογή 1999, σ. I-5613, σκέψεις 69 έως 71).

62 — Απόφαση της 12ης Νοεμβρίου 1996, C-201/94, *Smith & Nephew και Primecrown* (Συλλογή 1996, σ. I-5819, σκέψη 39).

63 — Οδηγία του Συμβουλίου της 26ης Ιανουαρίου 1965, περί της προσγγίσεως των νομοθετικών, κανονιστικών και διοικητικών διατάξεων σχετικά με τα φαρμακευτικά ιδιοσκευάσματα (ΕΕ ειδ. έκδ. 13/001, σ. 25).

64 — Απόφαση της 7ης Ιανουαρίου 2004, C-201/02, *Wells* (Συλλογή 2004, σ. I-723, σκέψη 57).

65 — Απόφαση της 9ης Μαρτίου 1978, 106/77, *Simmenthal* (Συλλογή τόμος 1978, σ. 239, σκέψη 17).

66 — Βλ. *Simon, D.*, *La directive européenne*, *Dalloz* 1997, σ. 95: «l'obligation d'écarter les règles nationales contraires au droit communautaire s'impose au juge national en vertu du principe de primauté, y compris si la norme en cause est dépourvue d'effet direct».

προς διάταξη ενός των κρατών μελών, αναβιβάζεται η υπεροχή του, η οποία αναγνωρίστηκε πριν από σχεδόν σαράντα χρόνια, όποια και αν είναι η πηγή του κοινοτικού δικαίου: η Συνθήκη⁶⁷, ένας κανονισμός ή μια οδηγία⁶⁸.

43. Δεν είναι πρόθεσή μου, στο παρόν στάδιο, να συνηγορήσω υπέρ του οριζόντιου άμεσου αποτελέσματος των οδηγιών που δεν μεταφέρθηκαν στο εσωτερικό δίκαιο, οι οποίες πληρούν τις τεθείσες από τη νομολογία προϋποθέσεις. Επίσης, δεν προτίθεται να παρακινήσω τους εθνικούς δικαστές να εφαρμόζουν αυτούς τους κανόνες σφετεριζόμενοι τις αρμοδιότητες του εθνικού νομοθέτη.

Ωστόσο, δεν μπορώ να συμφωνήσω ούτε με εκείνους που υποστηρίζουν ότι, σε μια περίπτωση όπως η παρούσα, οι ιδιώτες έχουν μόνον τη δυνατότητα να θέσουν ζήτημα αστικής ευθύνης του κράτους για τις ζημιές που προκλήθηκαν από τη μη εκπλήρωση των υποχρεώσεων του από το κοινοτικό δίκαιο, καθόσον, όπως θέλησε το Δικαστήριο, η λύση αυτή έχει επικουρικό χαρακτήρα και θα εφαρμοζόταν, στην περίπτωση αυτή, μόνον αν οι λοιπές εθνικές διατάξεις, οι οποίες θεσπίστηκαν για τη μεταφορά της οδηγίας 93/104, δεν μπορούσαν να ερμηνευθούν σύμφωνα με το γράμμα και τους σκοπούς αυτής.

44. Υπό τις συνθήκες των προκειμένων υποθέσεων, ο ρόλος του Δικαστηρίου ως εγγυητή της ενιαίας ερμηνείας του κοινοτικού δικαίου, τον οποίο τούτο ασκεί ιδίως στο πλαίσιο της αρμοδιότητάς του να αποφαινεται διά προδικαστικών αποφάσεων, δεν του επιτρέπει να παράσχει στον εθνικό δικαστή ως μόνη δυνατότητα την εφαρμογή διατάξεων του εσωτερικού δικαίου⁶⁹ αντίθετης, συγχρόνως, προς το γράμμα του άρθρου 6, σημείο 2, της οδηγίας 93/104 και προς τον σκοπό της να επιφέρει βελτίωση της ασφάλειας, της υγιεινής και της υγείας των εργαζομένων⁷⁰.

45. Κατά συνέπεια, λαμβανομένου υπόψη ότι το άρθρο 6, σημείο 2, της οδηγίας 93/104 είναι σαφής, ακριβής και απαλλαγμένη αιρέσεων διάταξη, για την εφαρμογή της οποίας δεν απαιτείται παρέμβαση του εθνικού νομοθέτη⁷¹ και ότι ο Γερμανός δικαστής μπορεί να κάνει χρήση διατάξεων του νόμου περί του χρόνου εργασίας άλλων από το

69 — Prechal, S.: *Directives in European Community Law. A Study of Directives and Their Enforcement in National Courts*, Clarendon Press Oxford, 1995, σ. 229: «The domestic courts are here operating within the context of Community law. For this very reason Community law and, specially Article 5 of the Treaty, may not only require them to do something positive but may also stop them if they should transcend the limits of what is considered as acceptable under Community law».

70 — Lenaerts, K.: «L'égalité de traitement en droit communautaire. Un principe unique aux apparences multiples», *Cahiers de droit européen*, 1991, σ. 3 έως 41, ιδίως σ. 38: «Le juge aura généralement tendance à interpréter la norme nationale concernée dans le sens de la directive et de garantir de la sorte l'effet utile de la directive dans les relations entre particuliers». Morris, P. E.: «The direct effect of directives — some recent developments in the European Court», *The Journal of business law*, Μάιος 1989, σ. 233 έως 245, ιδίως σ. 241: «if national judiciaries respond positively to this exhortation something approaching horizontal direct effect may be achieved by a circuitous route. The substantive contents of directives could gradually percolate into private legal relationships without the problems which investing directives with horizontal direct effect would bring in its train, most notably the erosion of legal certainty, the risk of a national judicial revolt and the distortion of article 189».

71 — Απόφαση της 5ης Μαρτίου 1996, συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-46/93 και C-48/93, *Brasserie du pêcheur* και *Factortame* κ.λπ. (Συλλογή 1996, σ. I-1029, σκέψη 22).

67 — Βλ. την απόφαση της 15ης Ιουλίου 1964, 6/64, *Costa κατά ENEL* (Συλλογή τόμος 1954-1964, σ. 1191).

68 — Απόφαση της 5ης Απριλίου 1979, 148/78, *Ratti* (Συλλογή τόμος 1979/I, σ. 861, σκέψεις 20 έως 24). Ο γενικός εισαγγελέας W. Van Gerven βεβαιώνει, με τη σκέψη 9 των προτάσεων του επί της υποθέσεως *Marleasing*: «Επιπλέον, η [...] οδηγία υπερέρχει, ως στοιχείο του κοινοτικού δικαίου, όλων των διατάξεων εθνικού δικαίου. Αυτό ισχύει, ιδίως, όταν πρόκειται για εθνικές διατάξεις οι οποίες [...] αφορούν το νομικό πεδίο που καλύπτεται από την οδηγία».

άρθρο 7, παράγραφος 1, σημείο 1, στοιχείο α, παρέλκει να υποδειχθεί στους εργαζομένους να εγείρουν αγωγή αποζημίωσης κατά του Δημοσίου.

Oviedo, το Tribunal Superior de Justicia de Cataluña, το Juzgado de Primera Instancia nº 35 de Barcelona, η Audiencia Provincial de Sevilla, το Arbeitsgericht Hamburg, το Tribunale Civile di Bolonia, το Corte di Cassazione της Ιταλικής Δημοκρατίας και ο Pretore de Brescia.

46. Πρέπει να προσθέσω ότι η επιδίωξη της οδηγίας 93/104 να προστατεύονται οι εργαζόμενοι, ως ασθενέστερο μέρος στη σχέση εργασίας, πρέπει να σταθμίζεται από τον εθνικό δικαστή, όταν ερμηνεύει τις εθνικές διατάξεις για τη μεταφορά της οδηγίας στο εσωτερικό δίκαιο⁷². Το ίδιο το Δικαστήριο, με την απόφαση Unilever⁷³, επέμεινε στη διάκριση μεταξύ των οδηγιών οι οποίες γεννούν δικαιώματα ή υποχρεώσεις για τους ιδιώτες και εκείνων που δεν δημιουργούν.

48. Για τους προεκτεθέντες λόγους, προτείνω στο Δικαστήριο να αποφανθεί ότι, αφ' ης στιγμής κράτος μέλος δεν έκανε χρήση της δυνατότητας του άρθρου 18, παράγραφος 1, στοιχείο β', i, της οδηγίας 93/104, το άρθρο 6, σημείο 2, της εν λόγω οδηγίας απαγορεύει διάταξη όπως αυτή του άρθρου 7, παράγραφος 1, σημείο 1, στοιχείο α, του Arbeitszeitgesetz, η οποία παρέχει τη δυνατότητα παρατάσεως, διά συλλογικής συμβάσεως ή συμφωνίας σε επίπεδο επιχειρήσεως, του χρόνου εργασίας πέραν των δέκα ωρών ανά εργάσιμη ημέρα, εφόσον στον χρόνο εργασίας περιλαμβάνονται κατά κανόνα και σε μεγάλη έκταση διαστήματα επιφυλακής.

47. Κατά συνέπεια, φαίνεται ενδεδειγμένο να υποδειχθεί στο Arbeitsgericht Lörrach να αναλάβει τις εκ του κοινοτικού δικαίου ευθύνες του, ακολουθώντας την οδό που χάραξαν το Juzgado de Primera Instancia de

Κατά συνέπεια, το άρθρο 14 της συλλογικής συμβάσεως του γερμανικού Ερυθρού Σταυρού, στο μέτρο που στηρίζεται στο ως άνω άρθρο 7, πρέπει να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι οι εργαζόμενοι, επί των οποίων έχει εφαρμογή, δεν υποχρεούνται να εργαστούν πέραν των 48 ωρών εβδομαδιαίως κατά μέσον όρο, λαμβανομένων υπόψη των διατάξεων των άρθρων 16, σημείο 2, και 17, παράγραφος 4, της οδηγίας 93/104, σχετικά με τον καθορισμό της περιόδου αναφοράς για τον υπολογισμό του μέσου όρου.

72 — Από συγγραφείς τονίζεται ότι ορισμένοι τομείς της έννομης τάξεως, μεταξύ των οποίων αυτοί του εργατικού δικαίου και του δικαίου προστασίας των καταναλωτών, οι οποίοι διέπουν τις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών, εμφανίζουν ευελιξία παρέχουσα τη δυνατότητα, χωρίς σημαντικά προβλήματα, ερμηνείας των εθνικών διατάξεων υπό το φως του κοινοτικού δικαίου που συμβάλλει στην εξέλιξή τους. Βλ. Rodríguez Iglesias, G. C. και Riechenberg, K.: «Zur richtlinienkonformen Auslegung (Ein Ersatz für die fehlende horizontale Wirkung?)», *Festschrift für Ulrich Everling*, τόμος II, σ. 1229: «Es gibt Rechtsgebiete, die so flexibel ausgestaltet sind, dass eine Auslegung der einschlägigen innerstaatlichen Vorschriften im Lichte des Gemeinschaftsrechts ohne größere Schwierigkeiten möglich ist. Ein gutes Beispiel für eine Rechtsgebiet, das in allen Mitgliedsstaaten in den letzten Jahren tiefgreifende Änderungen erfahren hat, ist das Arbeitsrecht. Auch jüngere Rechtsgebiete, wie das Verbraucherschutzrecht, dürften für eine solche Rechtsfortbildung offen sein».

73 — Προαναφερθείσα στην υποσημείωση 53.

IV — Πρόταση

49. Κατόπιν των προεκτεθέντων, προτείνω και πάλι στο Δικαστήριο να απαντήσει στο τρίτο ερώτημα, το οποίο υπέβαλε το Arbeitsgericht Lörrach στο πλαίσιο της παρούσας υποθέσεως, ως ακολούθως:

«Το άρθρο 6, σημείο 2, της οδηγίας 93/104, ακόμη και στην περίπτωση κατά την οποία τα κράτη μέλη εισάγουν παρεκκλίσεις από την περίοδο αναφοράς, όπως αυτή ορίζεται με το άρθρο 16, σημείο 2, αυτής της οδηγίας, φαίνεται σαφές, ακριβές και απαλλαγμένο αιρέσεων. Παρέχει εξάλλου, δικαιώματα στους ιδιώτες κατά τρόπον ώστε να μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο επικλήσεως ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων, σε περίπτωση που το κράτος μέλος δεν το μετέφερε ορθώς και εμπροθέσμως στην εσωτερική έννομη τάξη. Ωστόσο, λαμβανομένου υπόψη του γεγονότος ότι αντικείμενο των κύριων δικών είναι διαφορές μεταξύ ιδιωτών, οι εργαζόμενοι δεν μπορούν να επικαλεστούν το άμεσο αποτέλεσμα της ως άνω διατάξεως.

Το άρθρο 6, σημείο 2, της οδηγίας 93/104, αφ' ης στιγμής το κράτος μέλος δεν έκανε χρήση της δυνατότητας του άρθρου 18, παράγραφος 1, στοιχείο β', i, απαγορεύει διάταξη όπως αυτή του άρθρου 7, παράγραφος 1, σημείο 1, στοιχείο α, του Arbeitszeitgesetz, η οποία παρέχει τη δυνατότητα παρατάσεως, διά συλλογικής συμβάσεως εργασίας ή συμφωνίας σε επίπεδο επιχειρήσεως, του χρόνου εργασίας πέραν των δέκα ωρών ανά εργάσιμη ημέρα, όταν στον χρόνο αυτό περιλαμβάνονται κατά κανόνα και σε μεγάλη έκταση διαστήματα επιφυλακής. Κατά συνέπεια, το άρθρο 14 της συλλογικής συμβάσεως περί των όρων εργασίας των υπαλλήλων, εργατών και μαθητευομένων του γερμανικού Ερυθρού Σταυρού, στο μέτρο που βασίζεται επί του ως άνω άρθρου 7, πρέπει να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι οι εργαζόμενοι, επί των οποίων έχει εφαρμογή, δεν υποχρεούνται να εργασθούν πέραν των 48 ωρών εβδομαδιαίως κατά μέσον όρο, λαμβανομένων υπόψη των διατάξεων των άρθρων 16, σημείο 2, και 17, παράγραφος 4, της οδηγίας 93/104, σχετικά με τον καθορισμό της περιόδου αναφοράς για τον υπολογισμό της μέσης διάρκειας εργασίας.»